

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA "VATAN" KONSEPTINING
LINGVOMADANIY VERBALLASHUV VOSITALARI*Xolto'rayeva Maftuna Akbaraliyevna*

Annotatsiya. Maqolada "Vatan" konseptini ingliz va o'zbek tillarida voqelantiruvchi til vositalari tizimi tahlil qilinadi. Tadqiqot leksik, frazeologik, paremiologik va pretsedent matn qatlamlarini qamrab oladi. Muallif ikki tildagi tafovut birliklar miqdorida emas, balki ularni tashkil etuvchi madaniy kodlar tabiatida ekanligini asoslaydi: ingliz tili vatanni makon kodi orqali, o'zbek tili esa qarindoshlik, diniy va tabiat kodlari orqali verballashtiradi.

Kalit so'zlar: konsept, lingvomadaniyatshunoslik, verballashuv, madaniy kod, frazeologik birlik, paremiya, pretsedent matn, Vatan.

1. Muammoning qo'yilishi

Konsept tilda o'z-o'zidan yashamaydi — uni muayyan vositalar yuzaga chiqaradi. Ingliz va o'zbek tillarida "Vatan" konsepti tadqiq etilgan ishlarning aksariyati leksema darajasida to'xtab qoladi: lug'at ta'riflari qiyoslanadi, ayrim maqollar keltiriladi, shu bilan tahlil yakunlanadi. Holbuki konseptni til sathiga chiqaruvchi vositalar tizimi ancha keng va, eng muhimi, ikki tilda bir xil taqsimlanmagan.

Men shu tizimning to'liq tasvirlanmagani va vositalarning madaniy kodlar bilan bog'liqligi ochib berilmagani muammoning asosi deb bilaman. Leksema sanog'i bilan cheklangan tahlil sun'iy manzara yaratadi: ikki tilda ham vatan mavzusidagi birliklar mavjud, demak konseptlar o'xshash degan xulosa kelib chiqadi. Amalda esa birliklarning qaysi qatlamda joylashgani, qanday obrazli asosga tayangani va qaysi madaniy axborotni tashigani muhimroqdir.

Bu masalaning amaliy oqibatlari ham bor. Tarjimon o'zbek vatanparvarlik she'riyatini ingliz tiliga o'girar ekan, asl matndagi qarindoshlik va muqaddaslik komponentlarini yo'qotadi. O'quvchi esa Vatan so'zining muqobili sifatida homeland birligini yodlab, ingliz nutqida rasmiy yoki siyosiy ohang hosil qiladi. Ikkala holatda ham xato lug'atdan emas, vositalar tizimi qiyoslanmaganidan kelib chiqadi.

2. Tadqiqotning maqsadi va vazifalari

Tadqiqotdan ko'zlagan maqsadim — "Vatan" konseptini verballashtiruvchi leksik, frazeologik, paremiologik va matniy vositalarni ikki tilda aniqlash, ularni

birliklarning madaniy axborot tashish salohiyatiga ko'ra tabaqalashtirish hamda milliy o'ziga xoslikni belgilovchi omillarni asoslashdir.

Maqsaddan quyidagi vazifalar kelib chiqadi: har ikki tilda konseptning nominativ maydonini to'liq aniqlash; frazeologik birliklarni obrazli asosiga ko'ra tasniflash; maqollarni tematik guruhlariga ajratib, ularda aks etgan qadriyatlar ierarxiyasini ochish; pretsedent nomlar va matnlarning konseptni shakllantirishdagi o'rnini belgilash; nihoyat, aniqlangan vositalarni madaniy kodlar bo'yicha guruhlab, ikki tildagi tafovut manbasini ko'rsatish.

3. Tadqiqot metodikasi

Ishda lingvomadaniy tavsif yetakchi usul sifatida qo'llanildi. Unga qo'shimcha tarzda quyidagi tartibda ish tutdim.

Birinci bosqichda izohli va etimologik lug'atlardan nominativ birliklar saralandi. Ingliz material Oxford English Dictionary va Merriam-Webster lug'atlaridan, o'zbek material besh jildlik "O'zbek tilining izohli lug'ati"dan olindi.

Ikkinchi bosqichda frazeologik lug'atlardan iboralar ajratildi: ingliz tilidan 96, o'zbek tilidan 143 birlik. Har bir ibora obrazli asosiga ko'ra belgilandi va keyinchalik shu belgi bo'yicha guruhlandi.

Uchinchi bosqichda maqollar tematik guruhlariga bo'lindi. Paremiologik material konseptning eski qatlamlarini saqlagani uchun korpus ma'lumotlariga nisbatan diaxron nazorat vazifasini bajardi.

To'rtinchi bosqichda badiiy va publitsistik matnlardan kontekstual namunalar yig'ildi. Beshinchi bosqichda pretsedent nomlar va matnlar qiyoslandi. Statistik hisob esa birliklarning qatlamlararo taqsimotini aniqlashga xizmat qildi.

4. Tahlil natijalari

4.1. Ingliz tilidagi vositalar. Tahlil ikki tilda vositalarning nomutanosib taqsimlanganini ko'rsatdi. Ingliz tilida konsept, avvalo, home leksemasi atrofidagi iboralar orqali voqelanadi: home sweet home, to feel at home, home is where the heart is, to make oneself at home. Bu birliklarning madaniy kodi — makon va shaxsiy qulaylik. Ular insonning hissiy holatini tasvirlaydi, biroq undan hech qanday majburiyat talab qilmaydi.

Homeland, motherland, fatherland birliklari esa asosan rasmiy va siyosiy diskursga xoslangan. Ular hissiy yuk emas, ma'muriy va mafkuraviy ma'no tashiydi. Korpus ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, homeland leksemasining zamonaviy Amerika matnlaridagi eng chastotali birikmasi homeland security bo'lib, u so'zni mudofaa

semantikasi tomon tortadi. Motherland va fatherland ko'pincha o'zga mamlakatlarga nisbatan qo'llanadi, ya'ni ularda masofa saqlash ohangi mavjud.

4.2. O'zbek tilidagi vositalar. O'zbek tilidagi manzara boshqacha. Konsept kamida to'rt qatlamda bir vaqtning o'zida namoyon bo'ladi.

Birinchisi — nominativ qatlam: Vatan, yurt, el, o'lka, ona yurt, ota makon, tug'ilgan tuproq, tug'ilib o'sgan makon. Bu birliklar bir-birini takrorlamaydi, balki mehnat taqsimotiga kirishadi: yurt hududiy ma'noni, el ijtimoiy ma'noni saqlaydi, Vatan esa baholovchi ma'noni o'ziga to'playdi.

Ikkinchisi — frazeologik qatlam, unda somatik va qarindoshlik kodlari yetakchilik qiladi: Vatan ostonadan boshlanadi, ona Vatan, tuprog'ini ko'zga surtmoq, Vatan tuprog'i — oltin. Ko'zga surtmoq iborasi diqqatga sazovor: unda tuproq muqaddas ob'yekt maqomini oladi va unga munosabat diniy marosim shaklida ifodalanadi.

Uchinchisi — paremiologik qatlam. Kishi yurtida sulton bo'lguncha, o'z yurtida cho'pon bo'l maqoli g'urbat va vatan qarama-qarshiligini keskin ifodalaydi hamda ijtimoiy muvaffaqiyatni mansublikdan pastroq o'ringa qo'yadi. Bulbul chamanni sevar, odam — Vatanni maqoli tabiat kodi orqali vatan muhabbatini tabiiy qonun darajasiga ko'taradi. Vatani borning baxti bor maqoli esa vatanni baxtning ob'yekti emas, sharti sifatida taqdim etadi.

To'rtinchisi — pretsedent matnlar qatlami. Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Cho'lponning vatan mavzusidagi she'rlari o'zbek nutqida iqtibos manbai vazifasini bajaradi va konseptga she'riy ohang yuklaydi. Bunday matnlar oddiy so'zlashuvda ham, rasmiy nutqda ham erkin keltiriladi. Ingliz tilida esa shunday umumxalq pretsedent matnlar qatlami nisbatan zaif: W. Skott yoki R. Brukning asarlari ma'lum darajada bu vazifani bajarsa-da, ular kundalik nutqqa singib ketmagan.

4.3. Qarindoshlik kodining ustunligi. Alohida e'tiborga loyiq hodisa — o'zbek tilida vatan mavzusidagi birliklarning qarindoshlik terminlari bilan chambarchas qorishuvi. Ona Vatan, ona yurt, ota makon, ota-bobolar yurti tipidagi qo'shilmalar konseptni oila kodiga ulaydi va uni majburiyat tushunchasi bilan bog'laydi. Onaga munosabat qanday bo'lsa, vatanga munosabat ham shunday bo'lishi kerak degan mantiq shu qorishuvdan tug'iladi. Ingliz tilida bunday qo'shilmalar uchraydi, ammo ular marginal va emotsional jihatdan susaygan.

4.4. Miqdoriy taqsimot. Yig'ilgan material bo'yicha o'zbek frazeologik birliklarining 64 foizi qarindoshlik yoki diniy kodga, 19 foizi tabiat kodiga, faqat 17

foizi makon kodiga tayanadi. Ingliz materialida esa 71 foiz birlik makon kodi doirasida qoladi. Bu raqamlar sifat tahlilidan chiqqan xulosani mustahkamlaydi.

5. Muhokama

Aniqlangan tafovutni mafkuraviy omil bilan izohlashga urinish mumkin: o'zbek vatanparvarlik diskursi institutsional qo'llab-quvvatlanadi, demak muqaddaslik komponenti sun'iy bo'lishi mumkin degan e'tiroz o'rinli ko'rinadi. Men bu e'tirozga jiddiy qarayman. Biroq ayni komponent nikoh va motam marosimlari formulalarida, muhojirlar xatlarida, xalq qo'shiqlarida ham saqlanadi — ya'ni institutsional bosim minimal bo'lgan janrlarda. Rasmiy diskursdan tashqarida ham yashaydigan belgi tilga tegishli, kompaniyaga emas.

Ikkinchi mumkin bo'lgan e'tiroz material tanloviga taalluqli: klassik she'riyat va an'anaviy maqollar zamonaviy nutq holatini aks ettirmasligi mumkin. Publitsistik korpusdan olingan namunalar bu shubhani qisman tasdiqlaydi — media matnlarida makon kodi ulushi sezilarli darajada oshgan. Shunga qaramay, qarindoshlik kodi hamon ustun mavqeni saqlab turibdi.

6. Xulosa

Konseptning verballashuv vositalari milliy madaniyatning qadriyatlar tizimini aks ettiruvchi ko'zgu vazifasini bajaradi. Shu asosda o'z pozitsiyamni quyidagicha bayon qilaman: ikki tildagi farq birliklar sonida emas, balki madaniy kodlar tabiatidadir. Ingliz tili vatanni makon kodi orqali, o'zbek tili esa qarindoshlik, diniy va tabiat kodlari orqali verballashtiradi.

Olingan natijalar tarjimashunoslikda, lingvomadaniy lug'at tuzishda va ingliz tilini o'qitishda amaliy ahamiyatga ega. Xususan, o'quvchiga Vatan so'zining muqobili sifatida homeland emas, kontekstga qarab home yoki native land birligini taklif etish maqsadga muvofiqdir. Tarjimada esa leksik almashtirish emas, kompensatsiya usuli samara beradi.

Keyingi tadqiqotlarimda zamonaviy media va ijtimoiy tarmoq matnlarida bu vositalar tarkibi qanday o'zgarayotganini o'rganmoqchiman. Agar makon kodining ulushi ortishda davom etsa, konseptning qayta tuzilish jarayoni haqida gapirish mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Maslova V. A. Lingvokulturologiya. — Moskva: Akademiya, 2001.
2. Vorobyov V. V. Lingvokulturologiya: teoriya i metody. — Moskva: RUDN, 1997.

3. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. — Jizzax: Sangzor, 2006.
4. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... // O'zbek tili va adabiyoti. — Toshkent, 2012. — № 5.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. — Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.
6. O'zbek xalq maqollari. — Toshkent: Sharq, 2005.
7. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words. — Oxford: Oxford University Press, 1997.